

Міністерство освіти та науки України
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Історичний факультет
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

„Затверджую”
Проректор з навчальної роботи
-----2008 р.

Робоча програма спецкурсу
Християнська церква в середні віки

Луцьк - 2012

ББК
УДК

Християнська церква в середні віки. Робоча навчальна програма спецкурсу. – ВНУ імені Лесі Українки, 2012. – с.

Розробник: О.М. Карліна, кандидат історичних наук, доцент.

Рецензенти: Г.М. Хлібовська, кандидат історичних наук, доцент ВНУ імені Лесі Українки; В.С. Шандра В.С., доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії НАН України.

Затверджено на засіданні кафедри історії стародавнього світу і середніх віків.
Протокол № від 2008 р.

Зав. кафедри доц.. О.М. Карліна

Затверджено вченою радою історичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Протокол № від 2008 р.

Зміст

1. Структура програми спецкурсу.....	4
2. Пояснювальна записка.....	4
3. Структура залікового кредиту курсу.....	7
4. Змістовий модуль 1.....	8
5. Змістовий модуль 2.....	13
6. Завдання і питання для самостійної роботи.....	19
7. Приклади завдань для контрольних робіт.....	24
8. Теми для індивідуального науково-дослідного завдання.....	25
9. Оцінювання знань студентів.....	27
10. Питання підсумкового контролю.....	27
11. Рекомендована література до курсу.....	29

1. Структура програми спецкурсу
Опис навчального курсу

Напрямок, спеціальність, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчального курсу
Напрямок 0203 „Гуманітарні науки” Спеціальність 6.020302 „Історія” Освітньо-кваліфікаційний рівень „Бакалавр”	Кількість кредитів, відповідних ECTS 3 Загальна кількість годин 108 Тип курсу <i>вибірковий</i> Рік підготовки 3 Семестр 5 Лекцій 36 год. Семінари Самостійна робота 50 год. Індивідуальна робота 22 год. Модулів 3 Змістових модулів 2 Вид контролю <i>залік</i>

2. Пояснювальна записка

Духовне життя і менталітет середньовічного суспільства Західної Європи характеризувались глибокою релігійністю. Християнство і діячі католицької церкви відіграли важливу роль у передачі традицій античної цивілізації, у розвитку суспільної думки. Християнська мораль і етика стали основою моральних цінностей загальнолюдської культури та європейської цивілізації.

При вивченні історії середніх віків важливо підкреслити позитивну роль християнства і католицької церкви, просвітницьку роль духовенства, соціальну функцію захисту обездолених, церковних інститутів в оформленні сімейно-шлюбних відносин і подоланні пережитків звичаєвого права та свавілля.

Курс за вибором “Християнська церква в середні віки” підготовлений для студентів, які спеціалізуються на вивченні історії стародавнього світу та середніх віків. Його запропоновано читати обсягом 36 години лекцій. У курсу розглядається всі етапи еволюції римської церкви протягом тисячоліття. Її історія представлена у тісному зв’язку з історією всього середньовічного суспільства і особливо ідеології. Тематично спецкурс охоплює три проблеми:

- християнство як основна форма світогляду середньовічної людини,

- церква як організація у середні віки і особлива в ній роль папства,
- чернецтво як форма духовного життя середньовічної людини і його роль у розвитку культури в середні віки.

Для розкриття вказаних проблем використано відповідний історичний матеріал таких країн Західної Європи: Франції, Англії, Німеччини, Іспанії, Італії, а також скандинавських держав. Західне середньовіччя християнство не можна відокремлювати від східного, від розвитку церкви у Візантії, тому розглядається особливе місце християнства і церкви у деспотичній монархії, якою була Візантія.

Спецкурс підготовлений на основі вивчення україно- і російськомовної наукової історичної літератури (не залежно від часу видання), а також деяких досліджень, які недавно вийшли в Польщі.

Мета курсу: сформувати у студентів уявлення про розвиток християнської церкви у середні віки як надзвичайно важливого суспільного інституту того часу.

Завдання курсу:

- розкрити процес поширення християнства серед германських, кельтських і західнослов'янських народів у ранньому середньовіччі;
- виділити етапи формування нормативного (ортодоксального) християнського вчення і церковної організації;
- прослідкувати взаємини між церквою і середньовічними церквами;
- виявити основні шляхи зміцнення суспільної та політичної ролі римських пап і причини занепаду їх авторитету в пізньому середньовіччі;
- розкрити особливості становлення і розвитку чернецтва в середні віки;
- проаналізувати становлення і розвиток схоластики і середньовічних ересей;

- виробити навички та вміння самостійної роботи студентів із джерелами і науковою літературою з теми спецкурсу.

Вимоги до знань і умінь студентів:

Студент повинен знати:

- поширення християнства серед германських, кельтських і західнослов'янських народів у ранньому середньовіччі;
- етапи формування нормативного (ортодоксального) християнського вчення і церковної організації;
- взаємини між церквою і середньовічними церквами;
- основні шляхи зміцнення суспільної та політичної ролі римських пап і причини занепаду їх авторитету в пізньому середньовіччі;
- особливості становлення і розвитку чернецтва в середні віки;
- становлення і розвиток схоластики і середньовічних єресей.

Студент повинен уміти:

- аналізувати й узагальнювати історичний матеріал;
- давати загальну характеристику розвитку християнської церкви в середні віки;
- визначати роль християнської церкви як організації в суспільному житті середньовічної Європи;
- володіти історичною термінологією;
- опрацьовувати історичні джерела і наукову літературу;
- застосовувати набуті знання, навички та вміння в самостійній науковій та педагогічній діяльності.

Форми контролю.

Поточний контроль здійснюється шляхом контролю за виконання письмових контрольних робіт, співбесід, виконання індивідуальних завдань тощо.

Підсумковий контроль провидиться у формі **письмового заліку.**

Структура залікового кредиту курсу.

Тема	Кількість годин			
	Лекції	Семінари	Самостій- на робота	Індивідуаль- на робота
Змістовий модуль 1.				
Християнство на порозі античності та середніх віків.	2		2	1
Розвиток християнської доктрини в IV-V ст.	2		3	2
Християнізація Західної Європи.	2		2	1
Початок середньовічної церкви.	2		3	2
Церква у Візантії в IV-VIII ст.	2		2	1
Монастирське життя в IV - VI ст.	2		2	1
Монастирі як посередники культурної трансформації від античності до середньовіччя.	2		3	1
Церква і ранньофеодальна монархія.	2		3	1
Криза римської церкви і передумови її реформування (X-XI ст.). Клюнійський рух.	2		2	1
Змістовий модуль 2.				
Папство та “Священна Римська імперія” в XI – XIII ст.	2		2	1
Церква у середньовічній Візантії (середина IX – середина XV ст.)	2		3	1
Розвиток середньовічної схоластики.	2		4	2
Хрестоносний рух у середньовіччі.	2		2	1
Духовно-рицарські ордени в XII – XIV ст.	2		4	1
Чернечий рух у XII - XV ст.	2		4	1
Євангелічний рух у XII - XV ст. Єретики в середні віки.			4	2
Духовна структура християнського			3	1

життя.				
Церква в пізньому середньовіччі.			2	1
Всього	36		50	22

Змістовий модуль 1.

Тема 1. Християнство на порозі античності та середніх віків.

Міланський едикт. Імператор Костянтин Великий та його роль у перетворення християнства у державну релігію. Перший Вселенський собор. Поява “Кредо”. Державне (нормативне) християнство. Початки монастирського життя. Шляхи досягнення високої святості: зцілення прокажених і сліпих знаменням і молитвою, благочестя, милосердя, безшлюбність, турбота про побудову церков. Християнська церква в Галлії в IV-V ст.

Література

1. Гергей Е. История папства /Пер. с венгр. – М., 1996
2. Головащенко С. І. Історія християнства. Курс лекцій: Навчальний посібник. – К., 1999.
3. Карсавин Л. П. Святые отцы и учителя церкви. — М., 1994.
4. Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія –К., 1994
5. Поснов М. История христианской церкви: до разделения церквей 1054 г. – М.: Наука, 1987

Тема 2. Розвиток християнської доктрини в IV-V ст.

Капподокійські “отці церкви”. Християнська доктрина у творах Августина. Західні “отці церкви”: Філярій, єпископ Пуат’є, Амвросій, єпископ Міланський, св. Ієронім. Рішення перших Вселенських соборів. Скромність і смирення як норми християнської етики.

Література

1. Багге С. Автобиография Абеяра и средневековый индивидуализм //Arbog mundi. Мировое древо. 1994. - № 3.
2. Баткин Л.М. «Не мечтайте о себе»: О культурно-историческом смысле «Я» в «Исповеди» бл. Августина. – М., 1993.

3. Боргош Ю. Фома Аквинский. — М., 1966.
4. Головащенко С. І. Історія християнства. Курс лекцій: Навчальний посібник. — К., 1999.
5. Карсавин Л. П. Святые отцы и учителя церкви. — М., 1994.
6. Карташев А. В. Вселенские соборы. — М., 1994.
7. Культура Византии. IV – первая половина VII вв. — М., 1989

Тема 3. Християнізація Західної Європи.

Християнізація завойовників. Аріанство. Християнізація франків. Особливості християнства в Ірландії. Римські місіонери. Ірландські місіонери. Англосаксонські місії. Церква у Скандинавії. Політичні наслідки християнізації європейських народів.

Література

1. Бедуелл Г. История церкви / Пер. с франц. К. Н. Корсакова. — М., 1996.
2. Добиаш-Рождественская О.А. Культура западноевропейского средневековья: науч. исследования. — М., 1987.
3. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. — М., 1993
4. Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія –К., 1994
5. Словарь средневековой культуры / Под. Ред. А, Я, Гуревича. — М., 2003

Тема 4. Початок середньовічної церкви.

Умови формування християнської церкви на Заході в V – VII ст. Григорій Великий та його роль у посиленні авторитету римських єпископів. Виникнення папства. “Спадщина св. Петра” і виникнення папської держави. Папсько-франкський союз 751 року.

Література

1. Гергей Е. История папства /Пер. с венгр. — М., 1996
2. Задворный В.Л. История римских пап. - М., 1995-1998. — Т. 1.

3. Ковальський Я.В. Папы и папство. – М., 1991.
4. Лозинский С.Г. История папства. – М., 1986.
5. Норт Дж.. История церкви /пер. с англ. – М., 1993
6. Тальберг Н. История христианской церкви –М., 1991

Тема 5. Церква у Візантії в IV-VIII ст.

Константинополь – столиця християнського Сходу. Церква і деспотична монархія. Ідея рівності з Римом, ранні богословські спори і церковно-політична боротьба VI – VIII ст. Іконоборство. Патріархи та імператори.

Література

1. Головащенко С. І. Історія християнства. Курс лекцій: Навчальний посібник. – К., 1999.
2. Карташев А. В. Вселенские соборы. — М., 1994.
3. Культура Византии. IV – первая половина VII вв. – М., 1989
4. Культура Византии. Вторая половина VII – XII вв. – М., 1989.
5. Острогорський Г. Історія Візантії. – Львів, 2002
6. Успенский Б.А. Царь и патриарх. – М., 1998.

Тема 6. Монастирське життя в IV - VI ст.

Релігійно-філософський ідеал чернецтва. Східне самітництво як форма самовідречення і аскези. Соціальна та євангелічні мотиви відмови від світського життя. Види повного відречення від джерел реального життя (від їди, сну, одягу), тілесне самовипробування, усамітнення. Витоки монастирів. Особливості монастирських громад в Ірландії. Діяльність св. Мартина в Галлії (316 -397 рр.). Руйнування язичницьких капищ у Пуатьє і Мормутъє. Перші статuti для монастирів у Марселі (св. Кассіан - V ст.). Св. Бенедикт і бенедиктинці. Жіночі монастирі в Галлії. „Історія франків” Григорія Турського як джерело з історії церкви в Галлії. Перші монастирі в Італії: Боббіо, Нонантула, Монте-Кассіно. Віварій Флавія Кассіодора (490- 585 рр.).

Література

1. Добнаш-Рождественская О.А. Культура западноевропейского средневековья: науч. исследования. – М., 1987.
2. Карсавин Л.П. Монашество в средние века. 2-е изд. – М., 1992.
3. Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія –К., 1994
4. Усков Н. Ф. Христианство и монашество в Западной Европе раннего средневековья. — СПб., 2001

Тама 7. Монастирі як посередники культурної трансформації від античності до середньовіччя.

Основні аспекти діяльності ченців: навернення в християнську віру язичників, участь у внутрішній колонізації, інтелектуальні заняття. Монастирі як центри освіти, книжної культури і християнської вченості. Формування чернечого братства на підставі принципів строгої дисципліни, спільної власності, спільної праці. Правила монастирського життя. Розклад дня. Вибори абата та його функції.

Література

5. Добнаш-Рождественская О.А. Культура западноевропейского средневековья: науч. исследования. – М., 1987.
6. Карсавин Л.П. Монашество в средние века. 2-е изд. – М., 1992.
7. Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія –К., 1994
8. Усков Н. Ф. Христианство и монашество в Западной Европе раннего средневековья. — СПб., 2001

Тема 8. Церква і ранньофеодальна монархія.

Каролінгська монархія і церква. Реформа “ордену” білого духовенства. Реформа “ордену” чорного духовенства. Реформа “ордену” мирян. Роль церкви у Каролінгському відродженні. Монастирські школи. Створення системи християнського виховання і освіти. Крах каролінгського світу та церква. Політичні передумови руху за „мир”. Католицька доктрина „справедливої”,

пізніше ”священної” війни. Значення католицьких канонів про війну у формуванні рицарської ідеології.

Література

1. Гергей Е. История папства /Пер. с венгр. – М., 1996
2. Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія –К., 1994
3. Рожков В. Очерки по истории римско-католической церкви. – М., 1994. – Ч. 1.
4. Хроника христианства / Пер. с нем. В. Готфрида. –М., 1999
5. Эксле О.Г. Действительность и знание: очерки социальной истории Средневековья /Пер. с нем. – М., 2007.

Тема 9. Криза римської церкви і передумови її реформування (X-XI ст.). Ключіський рух.

Духовна криза і „світськість” церкви. Продаж церковних посад. Феодалізація католицької церкви. Зростання церковно-монастирського землеволодіння. Піднесення монастирської інтелектуальної культури в X – XI ст. і посилення ідеологічного впливу монастирів. Ріст престижу монастирів у суспільно-політичному житті. Наукова і просвітницька діяльність ченців, учених теологів і педагогів. Ідеї морального очищення церкви і оновлення церковного життя. Діяльність Бенедикта Аніанського (IX ст.) щодо посилення дисципліни монастирського життя і зміцнення влади абата. Введення в монастирях статуту св. Бенедикта. Роль бенедиктинців і цистерціанців у реформаційному русі X – XI ст. Завдання реформування. Монастирська реформа в Англії (966 р.). Орден Ключі – „душа середньовіччя” (Д. Ботті). Постанови соборів про введення celibату і заборони симонії. Підсумки Ключіської реформи. Укріплення організаційних основ римської церкви. Признання права церкви на отримання „десятини” і плати за проведення обрядів.

Література

1. Бедуелл Г. История церкви / Пер. с франц. К. Н. Корсакова. — М., 1996.
2. Гергей Е. История папства /Пер. с венгр. — М., 1996
3. Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія –К., 1994
4. Лозинский С.Г. История папства. – М., 1986.
5. Норт Дж.. История церкви /пер. с англ. – М., 1993

Змістовий модуль 2

Тема 10. Папство та “Священна Римська імперія” в XI – XIII ст.

Підняття авторитету папської влади. Доктрина влади духовної та світської. Папство – від реформи церкви до боротьби за верховенство у християнському світі. Хід конфлікту імперії з папством, етапи боротьби, причини конфронтації, методи і засоби конфронтації. Боротьба за інвеституру. Криза універсалізмів. Доба папської могутності. Здійснення влади папою. Церковні собори. Канонічне право. Папські призначення на церковні посади. Папські фінанси.

Література

1. Гергей Е. История папства /Пер. с венгр. — М., 1996
2. Задворный В.Л. История римских пап. - М., 1995-1998. – Т. 1.
3. Колесницкий Н. Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность. – М., 1974.
4. Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія –К., 1994

Тема 11. Церква у середньовічній Візантії (середина IX – середина XV ст.)

Поширення християнства на Балканах. Церква у Візантії на патріархів Ігнатія та Фотія. Рішення соборів. Західні і східні християни. Вороже ставлення до чужих. Патріархи і римські папи. Остаточний поділ християнської церкви. Церква за імператорів Комнінів. Патріархи та імператори з династії Палеологів. Ісихасти.

Література

1. Культура Византии. Вторая половина VII – XII вв. – М., 1989.
2. Лебедев А.П. История разделения церквей в IX, X и XI веках. – СПб., 1999
3. Острогорський Г. Історія Візантії. – Львів, 2002
4. Успенский Ф.И. История Византийской империи. Период Македонской династии (867 – 1057). – М., 1997
5. Успенский Б.А. Царь и патриарх. – М., 1998.

Тема 12. Розвиток середньовічної схоластики.

Проблема віри та розуму в Еріугени. Беренгар Турський. Дискусія про універсалії і початок схоластики. Ансельм Кентерберійський і оформлення схоластики. Абеляр і його боротьба з ортодоксальним християнством. Містика і схоластика XII століття. Школа св. Віктора. Петро Ломбардський. Іоан Солсберійський. Фома Аквінський – центральна фігура середньовічної схоластики. Креаціонізм Аквітана і його картина світу. Пізнання людське і пізнання божественне. Етико-соціальна доктрина.

Література

1. Боргош Ю. Фома Аквинский. — М., 1966.
2. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культуры безмолвствующего большинства. – М., 1990.
3. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII в.). – М., 1989.
4. Гутнова Е.В. Средневековое крестьянство и ереси // Средние века. – М., 1975. – Вып. 38.
5. Шмитт Ж.-К. К вопросу о сравнительной истории религиозных образов // Другие средние века. К 75-летию А.Я.Гуревича. – М.-СПб., 2000.- С. 343-357.

Тема 13. Хрестоносний рух у середньовіччі.

Ідеологія хрестоносного руху. Причини походів на Схід, учасники, хід походів. Єрусалимське королівство. Латинська імперія. Інші напрями хрестоносного руху – іспанська Реконкіста, альбігойський хрестовий похід, хрестоносці в країнах Північно-Східної Європи. Хрестоносці проти гуситів у XV столітті.

Література

1. Бедуелл Г. История церкви / Пер. с франц. К. Н. Корсакова. — М., 1996.
2. Гергей Е. История папства /Пер. с венгр. – М., 1996
3. Григулевич И.Р. Инквизиция. – М., 1985.
4. Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія –К., 1994
5. Лозинский С.Г. История папства. – М., 1986.
6. Норт Дж.. История церкви /пер. с англ. – М., 1993

Тема 14. Духовно-рицарські ордени в XII – XIV ст.

Передумови виникнення чернечих братств рицарів-воїнів. Прийняття чотирьох чернечих обітниць: безшлюбності, бідності, послуху, військова функція захисту католицької віри. Єрусалимський орден – „Орден захисників Гробу Господнього” (1114 р.). Символіка ордену, присвячена Ісусу Христу і прочанину. Об’єднання з орденем госпітальєрів (кінець XV ст. – папа Інокентій VIII). Орден Храму („Таємне рицарство Христове”) – 1118 р. Св. Берnard про секретну місію Ордену Храму. „Велика Хартія” Ордену Храму” (1139 р.): патронат папи, звільнення від десятини. Папська булла 1162 р. про привілеї тамплієрів, звільнення від юрисдикції місцевих єпископів, право відпущення гріхів і отримання десятини як милостині. Статут Ордену Храму. Структура і управління. Військово-політична, дипломатична і фінансова діяльність Ордену Храму. Конфлікт з французьким королем Філіпом IV ст. та його наслідки. Перший шпиталь для прочан у Єрусалимі (1071 р.) і „Релігійне братство” для надання допомоги хворим і бідним (1099 р.). Орден вершників шпиталю св. Іоанна Єрусалимського” (1113 р.). Об’єднання рицарів-госпітальєрів у чернечу громаду (1128 р.). Благочинна діяльність ордену. Військово-політична функція

рицарів-госпітальєрів під час хрестових воєн. Перетворення Ордену Госпітальєрів в Орден рицарів Родоса (1310 р.) і в Мальтійський орден св. Іоанна Єрусалимського (початок XVI ст.) з функцією захисту християн від воїнів турецького султана. Духовно-рицарські ордени і Реконкіста в Іспанії. Заснування Тевтонського ордену 91198 р.(і перенесення військової діяльності „Братів німецького Дому” в Прибалтику (1206 р.). „Льодяні походи” з метою християнізації прусів, народів Лівонії. Занепад Тевтонського ордену (з початком XV ст.).Прийняття Великим магістром Альбертом Бранденбурзьким протестантизму (1525 р.).

Література

7. Бедуелл Г. История церкви / Пер. с франц. К. Н. Корсакова. — М., 1996.
8. Гергей Е. История папства /Пер. с венгр. – М., 1996
9. Григулевич И.Р. Инквизиция. – М., 1985.
- 10.Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія –К., 1994
- 11.Лозинский С.Г. История папства. – М., 1986.
- 12.Норт Дж.. История церкви /пер. с англ. – М., 1993

Тема 15. Чернечий рух у XII - XV ст.

Чернечий аскетизм як частина релігійного світогляду. Християнська ідея спасіння через звільнення душі від плоті і земних пристрастей. Ідеологи аскези. Форми аскези: молитви, пости, носіння вериг і волосяниць, строгий монастирський статут (повна ізоляція від світу), добровільне ув'язнення в замуrowаних келіях, самобичування, нічні чування, відмова від їди та одягу. Вшанування подвижників у народі, канонізація церквою. Утворення чернечих орденів і конгрегацій у XII - XV ст. Цистерціанський орден. Цистерціанські ченці, абати – відомі представники теології: Бернард Клервоський (XII ст.) і Йоахим Флотський (XIII ст.). Орден кармелітів (1156 р.). Орден св. Франциска. Францисканський рух. Біографія Франциска із Ассизи (1207 – 1290 рр.). Статут ордену св. Франциска. Ієрархія францисканського ордену. Діяльність францисканців: проповіді офіційного вчення католицької церкви, здійснення

таїнств на дорогах паломництва. Орден св. Домініка. Статут домініканців 1216 р., затверджений папою. Функції ордену: підготовка теологів до боротьби з єресю, інквізиція (1232 р.). Монастирі – інтелектуальні центри Західної Європи.

Література

1. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII в.). – М., 1989.
2. Карсавин Л.П. Монашество в средние века. 2-е изд. – М., 1992.
3. Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія –К., 1994
4. Словарь средневековой культуры / Под. Ред. А, Я, Гуревича. – М., 2003

Тема 16. Євангелічний рух у XII - XV ст. Єретики в середні віки.

Соціальні передумови звернення до євангелічних принципів раннього християнства. Основні події євангелічного руху. Популярність християнської концепції строгого євангелічного життя. Популярне богослов'я і народна культура. Проблема релігійної та соціальної поведінки пастви. Народна релігійність. Народні релігійні течії в християнстві. Єресі. Вальденси. Катари. „Апостольські брати”. Соціальна та антиклерикальна направленість середньовічних єресей XII - XV ст.

Література

5. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII в.). – М., 1989.
6. Карсавин Л.П. Монашество в средние века. 2-е изд. – М., 1992.
7. Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія –К., 1994
8. Словарь средневековой культуры / Под. Ред. А, Я, Гуревича. – М., 2003

Тема 17. Духовна структура християнського життя.

Поняття „смертний гріх” у середньовічній теології. Сім основних гріхів у формулюванні Григорія I Великого. З XIII ст. «saligia» - порядок основних гріхів: гордіня (разом з марнославством) - *superbia*, жадібність - *avaritia*,

сластолюбство - luxuria, гнів - ira, переїдання - gula, зависть - invidia, журба - aedia. Види церковних покарань: анафема, інтердикт. Процес спокути. Страшний суд. Чистилище. Святі. Священні ритуали. Сім таїнств. Хрещення. Конфірмація. Святе причастя (євхаристія). Єпитимія. Останнє миропомазання. Одруження. Висвячення в духовний сан.

Література

1. Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія –К., 1994
2. Словарь средневековой культуры / Под. Ред. А, Я, Гуревича. – М., 2003
3. Тарнас Р. История западного мышления. – М., 1995. – Гл. 3,4.
4. Хроника христианства / Пер. с нем. В. Готфрида. –М., 1999

Тема 18. Церква в пізньому середньовіччі.

Церква в центрі суспільних протиріч. Боніфацій VIII і Філіп Красивий. Послаблення політичного впливу папства в XIV ст. Папи в Авіньйоні (1309-1378 рр.). Створення папської бюрократії. Формування конціляризму. Боротьба європейських монархів за розширення свого суверенітету. Занепад авіньйонського папства. Великий розкол (1378-1414 рр.). Соборний рух. Концтанський собор. Флорентійська унія. Боротьба між конціляризмом і папізмом.

Література

1. Гергей Е. История папства /Пер. с венгр. – М., 1996
2. История свободомыслия и атеизма в Европе. – М., 1960.
3. Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія –К., 1994
4. Лозинский С.Г. История папства. – М., 1986.
5. Тальберг Н. История христианской церкви –М., 1991

Завдання і питання для самостійної роботи

1. Як видумаєте, твердження імператора Константина у Міланському едикті „про улюблене божество, яке панує на небесах дає підстави сумніватися в

- його навернення у християнство? Наведіть аргументи, які свідчать проти Константина і за нього.
2. Існують підстави стверджувати, що Константин хотів „націоналізувати” церкву. Наведіть факти, які вказують на те, а також, що конкретно міг би зробити Константин, щоб уникнути цього.
  3. Наведіть факти на захист двох таких тверджень: 1) розвиток інституту архієпископів мав позитивний вплив на церкву і принесло велику користь, тому що тим самим була створена краща організаційна структура, що привело до підвищення ефективності і кращому управлінню місцевими єпархіями і церквами; 2) створивши власні структури, інститут архієпископів приніс церкві тільки шкоду, перетворивши її в політичну світську, орієнтовану на владу організацію.
  4. Як ви вважаєте, чи з важливого приводу розпалювались христологічні спори, чи вони були лише богословськими теоретичними пошуками, які не мали особливого значення?
  5. Деякі вчені вважають, що всі богословські проблеми ранньої східної церкви є абстрактними (питання про Трійцю і про природу Христа), у той час як на заході вирішувались практичніше питання (дискусії про організацію і природу церкви і про природу людини). Дайте свою оцінку такому твердженню.
  6. Люди в середньовічній Європі були християнами за своїми релігійними переконаннями і вірили в те, що історія людей завершиться Страшним судом, на якому кожен повинен буде дати звіт про свої вчинки. Який вплив мала ця ідея на поведінку людини в період раннього середньовіччя?
  7. Слово “православний” буквально перекладається як “ортодоксальний”, “істинний”. Коли і як воно виникло?
  8. Чому одним із головних святих католицька церква вважає Августина Блаженного?

9. Чому в період раннього середньовіччя не вдалося добитися повної єдності у християнських віровченнях та обрядах?
10. Які відмінності між Західною (латинською) і Східною (грецькою) виявилися у період раннього середньовіччя?
11. Чому саме монастирі в період раннього середньовіччя стали центрами освіти та культури? Як ви думаєте, чи відрізнялися між собою абатства і східні монастирі цього періоду?
12. Чому більшість варварів сповідувало аріанство?
13. Григорій Турський, єпископ, що описав знаменитий випадок із Суассонською чашею, промовчав про один достовірний факт. Відомо, що реймський єпископ через своїх послів просив повернути чашу як цінну реліквію. Хлодвіг велів священникам іти в Суассон, де проходив поділ здобичі, однак, чашу не повернув. Чи був Хлодвіг релігійною людиною? Чому він обманув єпископа? Чому інший єпископ про це промовчав?
14. В яких сферах життя Візантії сильніше відчувався вплив християнської релігії, в яких – еллінської культури, а в яких – римських традицій? Наведіть конкретні випадки.
15. Чому папа Лев III отримав потрібну вигоду, коронувавши Карла Великого?
16. Чому релігійність була основною рисою світогляду середньовічної людини?
17. Грецькою мовою “символ” означає “об’єдную”. Що об’єднувало в себе це поняття? Чому символи займали велике місце в системі середньовічного мислення?
18. Середньовічна людина була схильна вірити в чудеса. Чому в ніяку іншу епоху уява не відігравала такої великої ролі в житті людини?
19. У християнстві споглядання житті ставилося вище діяльності. Проте праця і молитва складали основний зміст чернечого життя. Чому праця відігравала велику роль в житті ченців? Яка саме праця?

- 20.Що означали цифри 3, 4, 7 і 12 для віруючих людей в середні віки? Як у цих символах відбилосся їх уявлення про духовне та матеріальне?
- 21.Чому інвеституру – обряд введення абата на посаду – здійснював світський феодал, а не єпископ? Чому знать брала активну участь у церковних справах?
- 22.Чи були в середньовічного абата заступники? Чим займались пріор, пастор, келар?
- 23.Хто і як потрапляв у ченці? Вихідці із яких соціальних верств, на вашу думку, частіше ставали ченцями?
- 24.Як ви думаєте, чи часто плакали середньовічні ченці ?
- 25.Чи можна стверджувати, що кльонійці хотіли не допустили світськості духовенства? Наскільки їм це вдалося ?
- 26.Назвіть головну причину виникнення чернечих орденів у середні віки. Чому із трьох чернечих обітниць найбільшого значення надавалося обітниці бідності?
- 27.Як було пов'язано виникнення чернечих орденів з єретичними рухами? Які були взаємовідносини орденів з єретиками?
- 28.Чи можна назвати середньовічне чернецтво інтелігенцією?
- 29.Чому церква в середні віки у більшій мірі зберігала традиції античного одягу, ніж світська мода? Це робилося свідомо чи це була проста данина традиціям? Свою відповідь обґрунтуйте.
- 30.Ідеальний чернець, за середньовічними уявленнями, повинен був відмовитися від батьків та рідні. А як було в житті: чи заміняла йому монастирська громада рідних, чи повністю він не мав зв'язку зі світом?
- 31.Бенедикт Нурсійський сформулював чотири “стовпи” чернечого життя – відмова від власності, праця, відмова від будь-яких зв'язків зі світом, обмеження в їжі. Порухення якого із цих правил каралося у VI столітті особливо гостро?
- 32.Чи згодні ви з думкою, що чернецтво було запереченням рицарського способу життя?

33. Кого і чому в середні віки вважали святими? Як змінилася уява про святість протягом середньовіччя?
34. Церква вважала війну великим гріхом, проте створила теорію двох мечів. Згідно з цією теорією, церква боролася з ворогами християнства мечем духовним – проповідями - і мечем тілесним – за допомогою зброї. Які, на вашу думку, причини появи цієї теорії? Вона, здавалось би, заперечує один з основних догматів церкви.
35. Чи справедливо вважати “культ святих”, поширений серед селян, уступкою церкви народу?
36. Чим відрізнялась іконоборська політика візантійських імператорів від політики інвеститури, які проводили західні правителі? Який з цього можна зробити висновок про відносини між церквою і державою на Заході і на Сході?
37. Чому під час іконоборства серед прихильників іконошанування були переважно жінки і ченці?
38. Поясніть, чи були пов’язані між собою боротьба західноєвропейських монархів з великими феодалами, боротьба світської влади з церквою і боротьба християнського Заходу з мусульманським Сходом?
39. Наведіть факти з історії середніх віків, коли правителі Західної Європи повинні були терпіти приниження від римського папи. Що означає вислів “піти в Каноссу” зараз?
40. Боротьба між світською і духовною властями охопила всю католицьку Європу. Подумайте, в яких країнах вона була більш напруженою і чому? У чому це проявилось?
41. На Клермонському соборі папа Уран II так говорив: “Земля, яку ви населяєте, стиснута звідусіль морем і гірськими хребтами, і внаслідок того, вона зробилася тісною через нашу багато чисельність: багатствами вона небагата і ледь дає хліб своїм оброблювачам. Через те ви один одного кусаєте та поїдаєте, ведете війни та наносите смертельні рани. Тепер уже може припинитися ваша ненависть, втихне ворожнеча,

- вляжуться війни і задрімають міжусобиці. Почніть шлях до Гроба Святого, заберіть ту землю від нечесного народу і підкоріть її собі. Земля та тече “медом і молоком”. Єрусалим – найбільш плодоносна перлина землі, другий рай утіх ...”. Чому папа називає феодальні міжусобиці війнами, а щодо хрестових походів вживає слово “шлях”? Чи можна було вжити інші слова? Що означає цей шлях для людей того часу?
42. Чи, на вашу думку, Лондонський та Вормський конкордати стали ефективним засобом вирішення проблеми з інвеститурою? Запропонуйте якесь своє вирішення проблеми.
43. Чому в XIV столітті ідея звільнення Гробу Господнього уже приваблювала європейців?
44. Чи могла статися така неординарна подія, як „Авіньйонський полон пап”, скажімо, в XI чи XII століттях?
45. Чи був розгром ордену тамплієрів у Франції результатом випадкового збігу обставин?
46. Які факти з історії Західної Європи XIV століття свідчать про падіння престижу папства?
47. Як великий світ реагував на “велику схизму”, що почалася в 1378 році?
48. Ні в якій іншій країні інквізиція не діяла так активно, як в Іспанії. Назвіть не менше трьох причин цього.
49. Чи було можливе повне відокремлення церкви від держави в середні віки?

Приклади завдань для контрольних робіт

Перший варіант

1. Вчення Августина Блаженного про благодать полягає в наступному:
2. Які привілеї отримала християнська церква в держав франків?
3. Вестготи в Іспанії прийняли ортодоксальне християнство у ... році.

4. П'ятий Вселенський собор був скликаний у м. ..., за імператора ... .
5. Суть христологічної проблеми – це вчення про ... .
6. Таїнства – це ... .
7. Літургія – це ... .
8. Монофеліти – це .... .
9. Назвіть святих отців – «вселенських учителів».
10. «Біле» і «чорне» духовенство», або «регулярний « і «секулярний» клір – це ... .
11. Перший Вселенський собор був скликаний у м. ..., за імператора ... .
12. Світська держава римських пап виникла в ... році.

Другий варіант

1. Відтворіть ієрархічну структуру християнської церкви.
2. Суть догмату про Св. Трійцю полягає в наступному:
3. Третій Вселенський собор був скликаний у м. ..., за імператора ... .
4. Шостий Вселенський собор був скликаний у м. ..., за імператора ... .
5. «Символ віри» був вироблений на ... .
6. Виберіть положення Арієвого вчення: а) «Христос (Син Божий, Логос) мав початок свого буття, інакше не міг бути Сином», б) «Божественна сутність однаково належить усім трьом іпостасям: Богу-Отцю, Богу – Сину Божому, Богу-Святому Духу», в) «Христос створений за волею Отця, є створеною істотою, поцейбічною, а не трансцендентною», г) «Ісус Христос є Сином єдинокровним нашого Господа, розжденний, а не сотворений».
7. Пентархія – це ... .
8. Згідно з догматом іконошанування той, хто поклоняється іконі,...
9. Вульгата – це ... .
10. Монофізити – це ... .
11. Целібат – це ... .
12. Патримоній св. Петра – це ... .

Третій варіант

1. Викладіть основні положення Статуту Бенедикта Нурсійського.
2. До християнських таїнств належить:
3. Четвертий Вселенський собор був скликаний у м. ..., за імператора ... .
4. Суть тринітарної проблеми – це вчення про ... .
5. Назвіть п'ять вселенських патріархів, які остаточно склалися на Халкідонському соборі.
6. Симонія – це ... .
7. Несторіанство – це погляди константинопольського патріарха Несторія, суть яких полягає ... .
8. Чернецтво зародилось... (коли?) .. (де?).
9. «Константинів дар» - це ... .
10. Папа Григорій I Великий – це ... .

11. Франки були хрещені... (коли?) за короля ... .
12. Монастир – це ... .

Четвертий варіант

1. Розкрийте суть доктрини папства.
2. Значення Сьомого Вселенського собору полягає в тому, що ... .
3. Другий Вселенський собор був скликаний у м. ..., за імператора ... .
4. Сьомий Вселенський собор був скликаний у м. ..., за імператора ... .
5. На Вселенських соборах вирішувалось багато питань, які можна звести до двох основних проблем: ... .
6. Аріанство – це вчення александрійського пресвітера Арія, суть якого полягає в наступному: ... .
7. Євхаристія – це ... .
8. «Великими каппадокійцями» називають ... .
9. Бенедикт Нурсійський заснував монастир (коли?, де?).
10. Помазання на царство – це акт, який вперше прийняв ..; він означав ... .
11. Вульфіла – це ... .
12. Св. Боніфаций – це ... .

Теми для індивідуального науково-дослідного завдання

1. Складіть перелік подібностей та відмінностей у практиці і розвитку трьох основних віток раннього чернецтва: східного, західного і кельтського.
2. Випишіть у хронологічному порядку і проаналізуйте поступовий розвиток влади єпископа Римського. Обґрунтуйте, чому 600 рік вважається роком зародження папства.
3. Підготуйте порівняльну біографію імператор Константина Великого та імператора Карла Великого. Зробіть висновок: хто, на вашу думку, відіграв більшу роль і в історії ранньосередньовічної церкви; хто був кращим християнином.
4. Напишіть звіт про коронацію Карла великого в 800 році від імені сучасника. Вкажіть, які мотиви були в імператора і в папи, коли вони йшли в цей день на церемонію.
5. Підготуйте історіографічний огляд на тему „Тракування понтіфікату Іоанна XII і Бенедикта IX в історичній літературі”.

6. Порівняйте пап Миколу I, Григорія VII та Інокентія III. Яка роль кожного в розвитку папської влади?
7. Напишіть сценарій уявного диспуту між Генріхом IV і Григорієм VII. Хто з них має переваги? Чому?
8. Складіть список причин, які привели до Великого розколу 1054 року. Чи можна було уникнути цього розколу? Якщо так, то яким чином?
9. Проведіть самостійне дослідження хрестових походів, заповнивши таблицю з такими графами: 1) назва хрестового походу, 2) де він проходив, 3) його керівники, 4) дата походу, 5) кількість воїнів, 6) причини, 7) наслідки.
10. Напишіть сценарій уявного диспуту на тему: „Чи були законні вибори Урбана VI в 1378 році?“, в якому викладі обидва погляди.
11. Підготуйте історіографічний огляд на тему „Трактування особистостей Вікліфа і Гуса в історичній літературі“.
12. Складіть таблицю порівняльної характеристики Пізанського, Констанцького і Базельського соборів. У 4 колонках запишіть: дати проведення соборів, імена найвідоміших особистостей, присутніх на цих соборах, прийняті рішення, результати.
13. Напишіть історію Папської області від часу виникнення держави римських пап і до 1500 року.
14. Опишіть один день з життя середньовічного ченця-бенедиктинця.
15. Напишіть історіографічний огляд на тему „Великий розкол 1054 р. в оцінці католицьких і православних авторів“.

\

Оцінювання знань студентів

В оцінювання змістових модулів враховується аудиторна робота студента (лекції) і його самостійна робота. Окремо оцінюються результати двох модульних контрольних робіт та виконання індивідуального науково-

дослідного завдання, яке складається з написання творчої роботи. Підсумкова форма контролю – залік.

Модуль 1 (поточне тестування)		Модуль 2 (ІНДЗ)	Сума
Змістовий модуль 1	Змістовний модуль 2		
45	45	10	100
3 бали - опрацювання джерел та наявність їх конспекту 12 балів - підготовка та відповіді на підсумковому диспуті 30 балів - написання модульної контрольної роботи	3 бали - опрацювання джерел та наявність їх конспекту 12 балів - підготовка та відповіді на підсумковому диспуті 30 балів - написання підсумкової модульної контрольної роботи		

Контрольні питання

1. Походження християнства, його основні джерела.
2. Формування церковної ієрархії.
3. Гоніння на християн та їх причини.
4. Державницьке (нормативне) християнство.
5. Виникнення християнської філософії.
6. Капподокійські “отці церкви”.
7. Християнська доктрина у творах Августа.
8. Західні “отці церкви”.
9. Григорій Великий.
10. Виникнення Папської держави.
11. Некатолицькі церкви на Заході.
12. Християнізація варварів-завойовників.
13. Ірландські місіонери.
14. Папсько-франкський союз у 8 столітті.
15. Церква і держава у Візантії.
16. Церковно-політична боротьба у ранній Візантії.
17. Каролінзька монархія та церква.
18. Роль церкви у каролінгському відродженні.
19. Папський престол та Італія.

20. Імператорська німецька церква.
21. Св. Бенедикт.
22. Ключійська реформа монастирів.
23. Папська влада на зламі X – XI ст..
24. Церковна організація у 1000 році.
25. Боротьба папства за верховенство у християнському світі.
26. Хід конфлікту імперії з папством.
27. Криза універсалізмів.
28. Початок схоластики.
29. П'єр Абеляр.
30. Містика і схоластика в XII ст..
31. Ідеологія хрестоносцького руху.
32. Іспанська реконкіста.
33. Хрестоносці в країнах північно-Східної Європи.
34. Хрестоносці проти гуситів у XV ст.
35. Мандрівні проповідники.
36. Францисканці.
37. Домініканці.
38. Жінки в монастирському русі.
39. Вальденси. Катари. Альбігойці.
40. Інквізиція.
41. Картина світу у Фоми Аквінського.
42. Пізнання у творах Аквітана.
43. Етико-соціальна доктрина Аквітана.
44. Духовна структура християнського життя.
45. Священні ритуали.
46. Боніфацій VIII і Філіп Красивий.
47. Великий розкол.
48. Соборний рух у XV столітті.
49. Флорентійська унія.

50. Монастирське життя у XIV – XV столітті.

Рекомендована література до курсу.

А) Джерела

6. Абеляр. История моих бедствий. — М., 1959.
7. Августин Аврелий. Творения. — СПб., Киев, 1998.
8. Григорий Турский. История франков. — М., 1987.
9. Историки эпохи Каролингов.- М., 1999.
10. Каноны или книга правил святых апостолов, святых соборов вселенских и поместных и святых отцов. — М., 2000.
11. Памятники средневековой латинской литературы IV-IX вв. — М., 1970.
12. Памятники средневековой латинской литературы X-XI вв. — М., 1972.
13. Рихер Реймский. История. — М., 1998.
14. Сугер из Сен-Дени. Книжечка об освящении церкви Св. Дионисия. // Идеи эстетического воспитания. Т. I. — М., 1973.
15. Фома Кемпийский. О подражании Христу // Богословие в культуре Средневековья. — Киев, 1992.
16. «Цветочки» Св. Франциска Ассизского. - М., 1990; М., 2000.

Б) Дослідження

17. Арьес Р. Человек перед лицом смерти. — М., 1992.
18. Багге С. Автобиография Абеяра и средневековый индивидуализм // *Arbog mundi*. Мировое древо. 1994. - № 3.
19. Баткин Л.М. «Не мечтайте о себе»: О культурно-историческом смысле «Я» в «Исповеди» бл. Августина. — М., 1993.
20. Бедуелл Г. История церкви / Пер. с франц. К. Н. Корсакова. — М., 1996.

21. Бортник Н.А. Арнольд Брешианский – борец против католической церкви. – М., 1956.
22. Боргош Ю. Фома Аквинский. — М., 1966.
23. Бицилли П.М. Элементы средневековой культуры. - СПб., 1995.
24. Блок М. Короли-чудотворцы. Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимуществ во Франции и Англии. – М., 1998.
25. Гергей Е. История папства /Пер. с венгр. – М., 1996
26. Герье В.И. Западное монашество и папство. – М., 1913.
27. Гинзбург к. Образ шабаша ведьм и его истоки //Одиссей. Человек в истории. 1990. – М., 1990. – С. 132-146.
28. Головащенко С. І. Історія християнства. Курс лекцій: Навчальний посібник. – К., 1999.
29. Григулевич И.Р. Инквизиция. – М., 1985.
30. Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. – М., 1981.
31. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культуры безмолвствующего большинства. – М., 1990.
32. Гуревич А.Я. культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII в.). – М., 1989.
33. Гутнова Е.В. Средневековое крестьянство и ереси // Средние века. – М., 1975. – Вып. 38.
34. Добнаш-Рождественская О.А. Культура западноевропейского средневековья: науч. исследования. – М., 1987.
35. Задворный В.Л. История римских пап. - М., 1995-1998. – Т. 1, 2.
36. История свободомыслия и атеизма в Европе. – М., 1960.
37. Карсавин Л.П. Монашество в средние века. 2-е изд. – М., 1992.
38. Карсавин Л.П. Культура средних веков. – СПб., 1995.
39. Карсавин Л. П. Святые отцы и учителя церкви. — М., 1994.
40. Карташев А. В. Вселенские соборы. — М., 1994.

41. Керов В.Л. Народные восстания и еретические движения во Франции в конце 13 – начале 19 века. – М., 1986.
42. Кланицай Г. Структура повествований о наказании и исцелении. Сопоставление чудес и maleficia // Одиссей. Человек в истории. 1998. – М., 1999. – С. 118-133.
43. Ковальский Я.В. Папы и папство. – М., 1991.
44. Колесницкий Н. Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность. – М., 1974.
45. Корсунский А.Р. Религиозный протест в эпоху раннего средневековья в западной Европе // Средние века. – М., 1981. – Вып. 44.
46. Крывелев И.А. История религии. – М., 1988. – Т. 1.
47. Кудрявцев О.Ф., Уколова В.И. Представление о фортунах в средние века и в эпоху Возрождения // Взаимосвязь социальных отношений и идеологии в средневековой Европе. – М., 1983. – С. 174-203.
48. Культура Византии. Вторая половина VII – XII веков. – М., 1989.
49. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – М., 1993
50. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в средние века. – Долгопрудный, 1997.
51. Лебедев А.П. История разделения церквей в IX, X и XI веках. – СПб., 1999
52. Леманн А. Иллюстрированная история суеверий и волшебства от древности до наших дней. – М., 1990.
53. Линч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія –К., 1994
54. Лозинский С.Г. История папства. – М., 1986.
55. Норт Дж.. История церкви /пер. с англ. – М., 1993
56. Острогорський Г. Історія Візантії. – Львів, 2002
57. Парамонова М.Ю. Генеалогия святого: мотивы религиозной легитимации правящей династии в ранней святовацлавской агиографии // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996. – С. 178-204.
58. Поснов М. История христианской церкви: до разделения церквей 1054 г. – М.: Наука, 1987

59. Рожков В. Очерки по истории римско-католической церкви. – М., 1994. – Ч. 1.
60. Словарь средневековой культуры / Под. Ред. А, Я, Гуревича. – М., 2003
61. Соколов В.В. Средневековая философия. – М., 1979.
62. Тальберг Н. История христианской церкви – М., 1991
63. Тарнас Р. История западного мышления. – М., 1995. – Гл. 3,4.
64. Уколова В. И. Античное наследие и культура раннего Средневековья. — М., 1989.
97. Усков Н. Ф. Христианство и монашество в Западной Европе раннего средневековья. — СПб., 2001
65. Успенский Ф.И. История Византийской империи. Период Македонской династии (867 – 1057). – М., 1997
66. Успенский Б.А. Царь и патриарх. – М., 1998.
67. Хроника христианства / Пер. с нем. В. Готфрида. – М., 1999
68. Шмитт Ж.-К. К вопросу о сравнительной истории религиозных образов // Другие средние века. К 75-летию А.Я.Гуревича. – М.-СПб., 2000.- С. 343-357.
69. Эксле О.Г. Действительность и знание: очерки социальной истории Средневековья / Пер. с нем. – М., 2007.